

Mariusz Frukacz, Elżbieta Jasińska, Edward Preweda

WPLYW WZORCOWANIA ŁAT NA DOKŁADNOŚĆ NIWELACJI PRECYZYJNEJ

EFFECT OF ROD'S CALIBRATION ON ACCURACY OF PRECISE LEVELING

Streszczenie

Konieczność okresowego badania sprzętu geodezyjnego, nakładana na wykonawców m.in. przez instrukcje techniczne, często traktowana jest w wykonawstwie geodezyjnym jako „zło konieczne”. Badania prowadzone w Geodezyjnym Laboratorium Metrologicznym AGH pokazują, że okresowe wzorcowanie instrumentów i przymiarów geodezyjnych pozwala nie tylko wykrywać i opisywać błędy systematyczne, ale także generować wnioski dotyczące prawidłowego użytkowania sprzętu, co z kolei prowadzi do zachowania dokładności pomiarów wymaganej przepisami.

W prezentowanym artykule przedstawiono wnioski z laboratoryjnych badań łat do niwelacji precyzyjnej, które uwzględnione przez wykonawców mogą przyczynić się do podniesienia dokładności niwelacji precyzyjnej. Uwagi te są szczególnie istotne dla pomiarów prowadzonych w terenach o dużych deniwelacjach terenów oraz niwelacji wysokich obiektów hydrotechnicznych.

Słowa kluczowe: niwelacja precyzyjna, kalibracja, wzorcowanie, inwar, współczynnik liniowej rozszerzalności termicznej

Summary

The need for periodic testing of surveying equipment is often treated by surveyors as a "necessary evil". Research conducted in the Metrological Geodetic Laboratory GLM AGH shows that the periodic calibration of surveying instruments allows to detect and describe the systematic errors, and generate proposals for the proper use of equipment, which leads to maintaining the accuracy required under the legislation.

The article presents conclusions from laboratory tests of leveling rods, which can help to improve the accuracy of precise leveling. These considerations are particularly important for measurements carried out in the mountains and in engineering measurements of the highest accuracy.

Key words: *precise leveling, calibration, invar, coefficient of linear thermal expansion*

WSTĘP

Zgodnie z instrukcją techniczną G-2 „Wysokościową osnowę geodezyjną stanowi usystematyzowany zbiór punktów, których wysokość w stosunku do przyjętej powierzchni odniesienia została określona przy zastosowaniu techniki geodezyjnej.” Do pomiaru osnowy podstawowej I i II klasy zasadniczo stosowana jest technika niwelacji precyzyjnej, czyli niwelacji geometrycznej wykonywanej niwelatorami pierwszej lub drugiej klasy dokładności [Instrukcja techniczna G-2, Warszawa 2001] z wykorzystaniem precyzyjnych łąt niwelacyjnych. Wysokość punktów wyznaczana jest w obowiązującej skali, którą nadaje podział naniesiony na taśmę inwarową łąt. Dokładne określenie rzeczywistej długości (skali) podziału łąt jest jednym z podstawowych zadań stawianych przed metrologią geodezyjną.

Instrukcja techniczna G-2 oraz wytyczne G-1.11 [Warszawa 2002] precyzują także, że niwelatory i łąty niwelacyjne powinny mieć przeprowadzone odpowiednie badania przydatności do pomiarów udokumentowane świadectwami wzorcowania. Przepisy ustawy z dnia 11 maja 2001 roku Prawo o miarach [Dz.U. Nr 63, poz. 636, obowiązujące z dniem 01.01.2003] określają wzorcowanie jako „czynności ustalające relację między wartościami wielkości mierzonej wskazanymi przez przyrząd pomiarowy, a odpowiednimi wartościami wielkości fizycznych, realizowanymi przez wzorzec jednostki miary”. Zgodnie z normą PN-ISO 10012-1 [Wymagania dotyczące zapewnienia jakości wyposażenia pomiarowego] za wzorzec jednostki miary możemy uznać także „układ pomiarowy przeznaczony do zdefiniowania, zrealizowania, zachowania lub odtwarzania jednostki miary”. Mimo, iż od 1983 roku definicja metra oparta jest na prędkości rozchodzenia się światła w próżni, to do niedawna w metrologii geodezyjnej (szczególnie w Polsce), do badania sprzętu do niwelacji precyzyjnej stosowano najczęściej klasyczne techniki pomiarowe wykorzystujące kreskowy wzorzec metra. Następujący w ostatnich latach znaczny wzrost dokładności sprzętu pomiarowego, jak również pojawienie się nowych konstrukcji (m.in. niwelatory cyfrowe wraz z łątami kodowymi), wymusza na geodezyjnych laboratoriach metrologicznych opracowanie nowych, dokładniejszych procedur wzorcowania. Potrzeba ta wynika także ze zwiększającej się liczby instrumentów poddawanych kalibracji, ponieważ stosowane dotychczas procedury charakteryzują się małym stopniem automatyzacji, a w rezultacie często okazują się zbyt pracochłonne i mało efektywne ekonomicznie.

Badania prowadzone w Geodezyjnym Laboratorium Metrologicznym AGH od 1998 roku pozwoliły na zbudowanie szeregu stanowisk pomiarowych, które umożliwiają kalibrację sprzętu geodezyjnego z wykorzystaniem interferometru laserowego odtwarzającego w najlepszy sposób obowiązującą jednostkę miary. Dzięki zastosowaniu interferometru laserowego zwiększona została dokładność kalibracji, opracowano procedury pozwalające na wzorcowanie łąt kodowych, w stosunku do których klasyczne procedury nie mogą być stosowane. Sterowany za pomocą komputera interferometr umożliwia zwiększenie stopnia automatyzacji badań, dzięki czemu minimalizowane są wpływy błędów osobowych i podnoszona jest efektywność procesu wzorcowania. W celu optymalnego wykorzystania możliwości, jakie niesie ze sobą zastosowanie interferometru laserowego, opracowano technologie badań, skonstruowano odpowiednie stanowiska pomiarowe oraz zaplanowano specjalny sposób monitorowania i uwzględniania w obliczeniach wielkości fizycznych warunków środowiskowych. Urządzenia i procedury do laboratoryjnych badań sprzętu do niwelacji precyzyjnej opisano m.in. w [Beluch i inni, 2008], natomiast w tym tekście przedstawiono wpływ wzorcowania łąt na wyniki pomiarów niwelacyjnych. Materiał badawczy, na którym opierano dalsze rozważania, jest efektem prac wykonywanych na zlecenie przemysłu geodezyjnego w Geodezyjnym Laboratorium Metrologicznym.

LABORATORYJNE BADANIA ŁĄT DO NIWELACJI PRECYZYJNEJ

Proces laboratoryjnych badań łąt można podzielić na siedem etapów, które wykonywane są w następującej kolejności:

- a) ogólna ocena stanu łąty,
- b) sprawdzenie i rektyfikacja libeli sferycznej,
- c) określenie siły naciągu taśmy inwarowej,
- d) badanie deformacji korpusu łąty oraz prostoliniowości wstęgi inwarowej,
- e) wyznaczenie współczynnika liniowej rozszerzalności termicznej wstęgi inwarowej,
- f) badanie płaszczyznowości i prostopadłości stopki do osi łąty,
- g) określenie zera łąty oraz wyznaczenie skali podziału i błędów nanieśnięcia podziału.

Najważniejszymi czynnościami, mającymi bezpośrednie przełożenie na dokładność niwelacji precyzyjnej są wyznaczenie współczynnika liniowej rozszerzalności termicznej (WLRT) wstęgi inwarowej łąty oraz określenie zera i skali podziału łąty. Wyniki tych badań są następnie uwzględniane w wynikach pomiarów niwelacyjnych w formie poprawek termicznej i kalibracyjnej. Dobór procedury badań oraz sposobu obliczania tych poprawek może powodować różnice w wynikach niwelacji sięgające nawet $0,5 \div 1,0$ mm/km, co znacznie prze-

wyższą obliczoną dla tych pomiarów wartość poprawki refrakcyjnej i dziesięciokrotność poprawki ze względu na dobowe zmiany kierunku linii pionu.

WPLYW WYZNACZANIA WLRT NA WYNIKI NIWELACJI

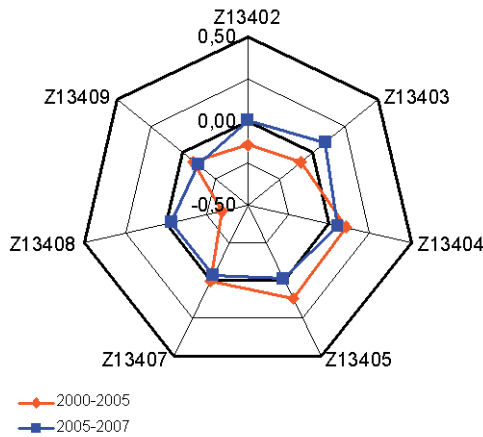
Wyznaczenie WLRT wstęp inwarowych łąt, na których naniesiony jest podział, wykonywane jest w GLM AGH w komorze termicznej (rys. 1) w zakresie temperatur od 0°C do 40°C dla dziewięciu niezależnych progów termicznych. Należy podkreślić, że jest to jedyne – obok Uniwersytetu Technicznego w Monachium – laboratorium, pozwalające prowadzić badania w tak szerokim zakresie temperatur, a osiągnięte niepewności wyznaczania wartości WLRT rzędu $0,01 \pm 0,10$ ppm/°C są jedne z najlepszych na świecie.

Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 1. Widok ogólny komory termicznej do wyznaczania WLRT
Figure 1. General view of the thermal chamber to determine WLRT

Obserwowane w GLM zakresy wartości współczynników wynoszą: dla lat klasycznych (z podziałem kreskowym) $0,90 \div 1,60$ ppm/°C, a dla lat kodowych $0,40 \div 1,00$ ppm/°C. Tak duża rozpiętość wartości WLRT dowodzi, że zarówno właściwości termiczne jak i technologia produkcji inwaru oraz superinwaru wymuszają konieczność wyznaczania WLRT dla wszystkich lat. W związku z małą stabilnością molekularną inwaru, wskazaną już w nagrodzonych Nagrodą Nobla badaniach francuskiego naukowca Charlesa Édouarda Guillaume'a [Guillaume 1920], objawiającą się stopniowymi zmianami własności termicznych stopu wraz z upływem czasu, badania WLRT powinny być prowadzone okresowo. Zaobserwowane w GLM AGH zmiany wiekowe współczynnika dla niektórych lat wyniosły $-0,40$ ppm/°C w okresie 5 lat (rys. 2), natomiast wartość średnia tych zmian w ciągu pięciu lat wyniosła $-0,11$ ppm/°C.

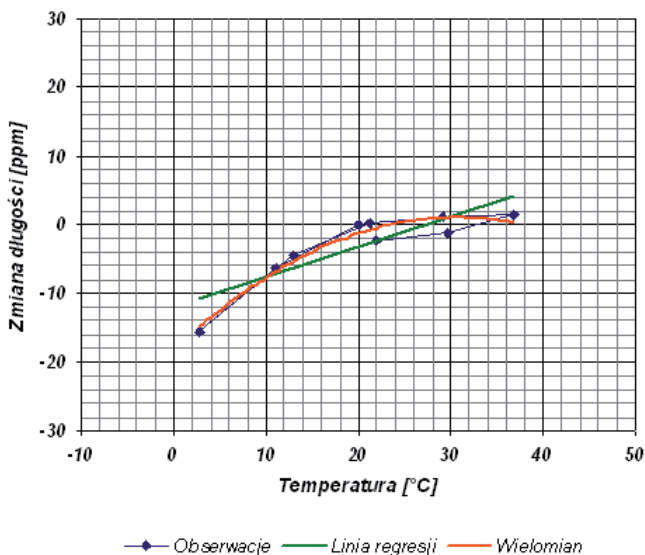
Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 2. Zmiany wartości WLRT po upływie 5 oraz 2 lat
Figure 2. Changes of the value of WLRT after 5 and 2 years

Z kolei przyjęty w geodezji sposób wprowadzania poprawek termicznych zakłada liniowy charakter zmian, co często nie znajduje potwierdzenia podczas wyznaczania WLRT wstęgi inwarowej lat do niwelacji precyzyjnej (rys. 3).

Dla opisu zmian termicznych 10% badanych lat wymagane jest zastosowanie wielomianu drugiego stopnia, co z kolei pociąga za sobą konieczność uwzględnienia nieliniowego charakteru zmian długości w sposobie obliczania poprawki termicznej. Dla łąty z podziałem Topcon o numerze 16408, której charakterystykę termiczną przedstawiono na rys. 3, różnica w wynikach niwelacji odcinka o przewyższeniu 50 m przeprowadzonej w temperaturze 0°C, wynikająca z uwzględnienia nieliniowej postaci poprawki termicznej, wyniesie aż

0,5 mm. Podobnej wartości błędy mogą pojawić się w wynikach niwelacji także wówczas, gdy w procesie wyznaczania WLRT nie zostaną uwzględnione anomalie termiczne inwaru, opisywane przez wspomnianego wcześniej Guillaume'a. Przeprowadzona modernizacja komory termicznej w GLM AGH pozwoliła zminimalizować wpływ anomalii i histerezy temperaturowej na wyznaczany współczynnik rozszerzalności termicznej.

Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 3. Przykład nieliniowego WLRT (Topcon 16408)
Figure 3. Example of nonlinear WLRT (Topcon 16408)

WPLYW WZORCOWANIE ŁAT NA WYNIKI POMIARÓW NIWELACYJNYCH

Kalibrację łąt w GLM AGH wykonuje się na komparatorze pionowym, w którym wzorcem długości jest interferometr laserowy Hewlett Packard, a podstawę dwuosowego układu pomiarowego (rys. 4) stanowi kamera CCD. Skala podziału łąty, która odpowiada liczbowo wartości „metra średniego”, wyznaczana jest z niepewnością około ± 2 ppm, a niepewność standardowa określenia zera podziału łąty jest na poziomie ± 10 μm . Poprawki skali dla łąt klasycznych mieszczą się w przedziale ± 30 ppm, który odpowiada wartości dopuszczalnej dla niwelacji I klasy, a średnia wartość poprawki skali dla tych łąt wynosi $+7,1$ ppm.

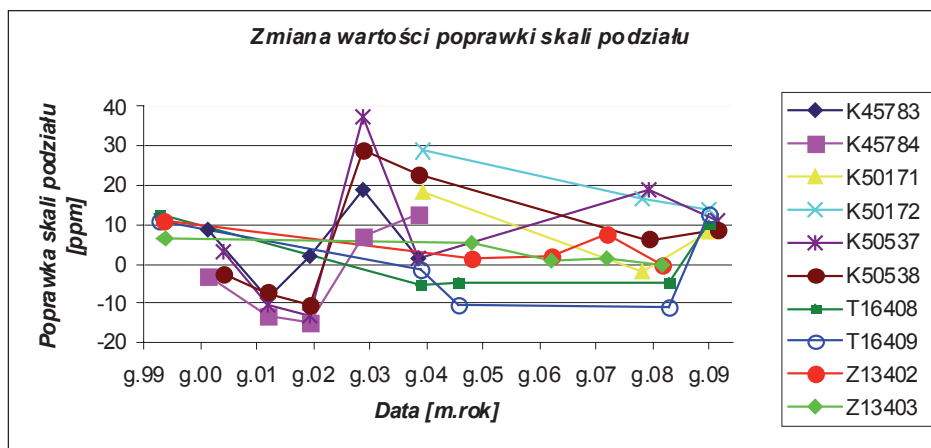
Dla łąt z podziałem kodowym ten przedział jest znacznie węższy i można przyjąć, że wynosi ± 15 ppm. Podobne wartości uzyskuje się w innych renomowanych laboratoriach metrologicznych na świecie [Woschitz 2004].

Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 4. Widok komparatora pionowego (fragment)
Figure 4. View of vertical comparator (part)

Eksploatacja łąt w terenie, wstrząsy w czasie transportu i użytkowania, a także wspomniana wcześniej niestąłość molekularna inwaru powodują, że wartość skali podziału zmienia się w czasie. Na rysunku 5 zilustrowano zmiany poprawki skali podziału dziesięciu łąt, które w okresie grudzień 1999 – grudzień 2009 były kalibrowane w GLM AGH. Zmiany te osiągają wartość ± 20 ppm, co w przypadku braku ich stwierdzenia w procesie kalibracji obarczyłoby niwelowany odcinek o przewyższeniu 50 m błędem około 1 mm.

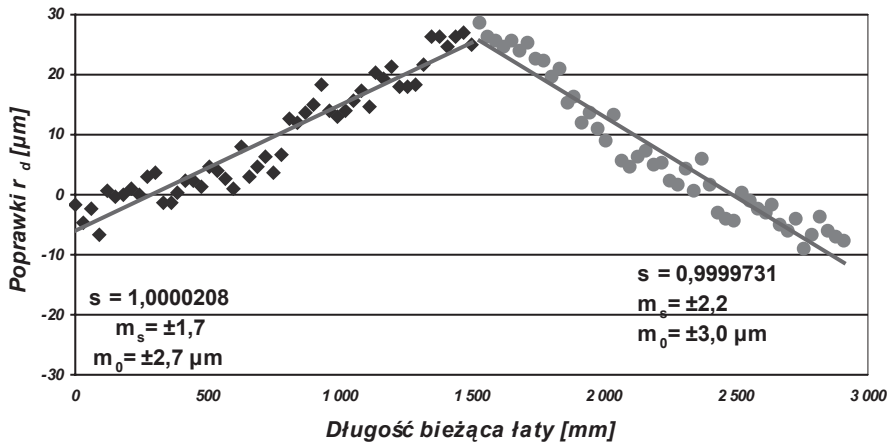
Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 5. Zmiany skali podziału wybranych łat
Figure 5. Changes of scale of selected rods

Metr średni i skala podziału łąty zakładają liniowy charakter zmian długości całego podziału. Dla większości łat takie założenie jest słuszne, jednakże podziały wielu łat nie mają charakteru liniowego. Powodem mogą być deformacje korpusów łat, szczególnie tych współcześnie produkowanych z aluminium, wynikające z nieprawidłowej ich eksploatacji. Najczęstszym powodem jest stosowanie podpór mocowanych w połowie długości łąty, co skutkuje zgięciem profilu aluminiowego, a co za tym idzie – odkształcenie taśmy inwarowej. W przypadku tak zdeformowanych łat mamy do czynienia ze skokową zmianą skali w miejscu zgięcia profilu (rys. 6).

Traktując oba fragmenty podziału oddzielnie i przeprowadzając dla nich osobne aproksymacje otrzymujemy dwie skale podziału, różniące się nie tylko wartością, ale także charakterem zmian: przed deformacją podział jest wydłużony względem nominalnego, natomiast po uszkodzeniu występuje skurczenie podziału. Różnica między skalami obu części podziału wynosi nawet 50 ppm. Taka deformacja podziałów obu łat może powodować pojawienie się, szczególnie w trakcie pomiarów w terenie o stałym nachyleniu, błędów systematycznych wyznaczanego przewyższenia. Zakładając przewyższenie około 1 m na stanowisku i pomiar przy krótkich celowych, odczyty z obu łat będą wykonywane na fragmentach łat o różnej charakterystyce podziału, co może spowodować zmianę przewyższenia rzędu 20–30 μm na stanowisko. Dla odcinka niwelacyjnego o 20 takich stanowiskach popełniony błąd wyniesie już 0,4–0,6 mm.

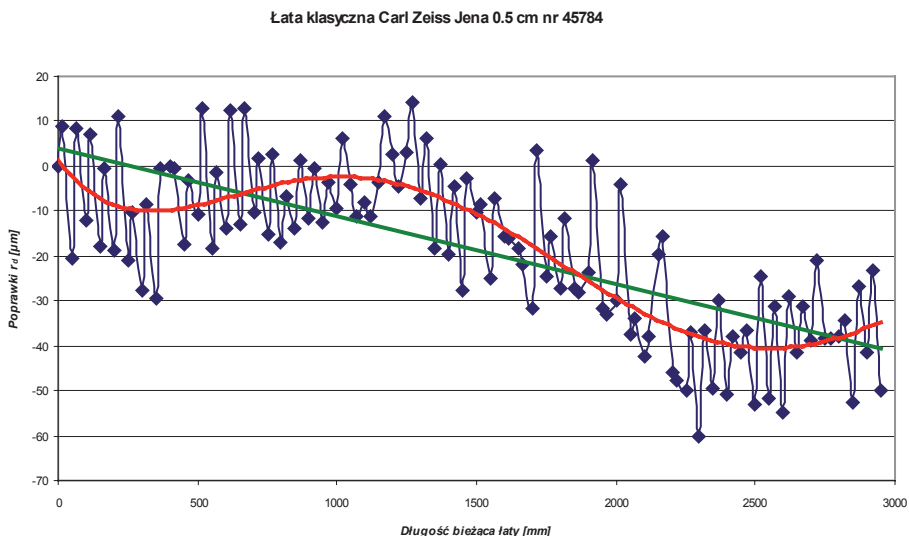
Łata kodowa Topcon/Nedo nr 16409 - kalibracja 20.11.2004 r.

Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 6. Wyniki kalibracji zdeformowanej łąty niwelacyjnej
Figure 6. The results of calibration of deformed leveling rod

Z kolei dla wielu łąt z podziałem klasycznym (kreskowym) stwierdzono w czasie wzorcowania nieliniowe zmiany długości podziału wynikające z technologii jego nanoszenia metodą sitodruku. Taka technologia tworzenia podziału podatna była na wiele czynników zmieniających nominalny układ kresek: poczynając od niższej dokładności wykonania, zużyciu szablonu podziału na błędach cyklicznych kończąc [Maurer, 2000]. Aproksymując podział takiej łąty prostą (rys. 7) eliminuje się istotną część informacji zdobytych podczas procesu wzorcowania. Dlatego możliwe jest zamienienie algorytmów obliczania poprawki kalibracyjnej dla łąt klasycznych proponowanymi rozwiązaniami, wykorzystującymi zamiast skali podziału jego aproksymację wielomianem lub wykorzystanie uzyskiwanych w czasie wzorcowania poprawek do poszczególnych kresek podziału [Frukacz 2005]. Wprowadzenie tych rozwiązań skutkuje zmianą wyników niwelacji o 0,5–1,0 mm/km. Przeprowadzone analizy pozwalają twierdzić, że różnice wynikające z tytułu generalizowania błędów podziału jedynie parametrem skali łąty znacznie przekraczają uzyskane w wyniku wyrównań niepewności niwelacji [Gajderowicz 2004].

Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 7. Wyniki kalibracji łąty niwelacyjnej z błędami cyklicznymi podziału
Figure 7. The results of calibration of leveling rod with cyclic errors of division

PODSUMOWANIE

W powszechnej dyskusji o dokładności nowych generacji niwelatorów cyfrowych często zapomina się, że to łąty niwelacyjne nadają skalę osnowom wysokościowym i od jakości ich wykonania, a także sposobu ich użytkowania w terenie, będzie zależała dokładność niwelacji precyzyjnej. W procesie zapewnienia wysokiej dokładności sieci niwelacyjnych kluczowe okazuje się laboratoryjne badanie błędów systematycznych łąt. Prowadzone w GLM AGH badania pozwoliły na zoptymalizowanie procedur wyznaczania WLRT i skali podziału łąty, a także wnioski na temat ich eksploatacji. Jednak bez świadomości wagi tego problemu ze strony użytkowników łąt, te informacje nie są wystarczająco wykorzystywane na etapie pomiarów oraz podczas opracowania wyników niwelacji. Zastosowanie przez wykonawców geodezyjnych proponowanych sposobów uwzględniania poprawki kalibracyjnej może zmniejszyć wpływ błędów podziału na ostateczne wyniki niwelacji. Poprawę dokładności można zauważyć szczególnie w przypadkach niwelacji wymagającej wyjątkowo wysokiej dokładności, pomiarów przemieszczeń wysokich obiektów hydrotechnicznych, a także podczas modernizacji osnow wysokościowych na obszarach gmin wiejskich położonych w terenach górskich.

BIBLIOGRAFIA

- Beluch J., Frukacz M., Mróz J., Pokrzywa A., Szczutko T. *Badania laboratoryjne niwelatorów i precyzyjnych lat niwelacyjnych*. Kraków. 2008.
- Frukacz M. *Wpływ sposobu wyznaczenia poprawki kalibracyjnej na określone przewyższenie*. Wydawnictwa AGH, Geodezja, t. 11, z. 1/1, s. 115-125. 2005.
- Gajderowicz I. *Ocena dokładności krajowej sieci niwelacji precyzyjnej pomierzonej w latach 1997 – 2003*. XI Sesja Naukowo-Techniczna „Aktualne naukowe i techniczne problemy prac geodezyjnych”, Olsztyn 16-17.09.2004. 2004.
- Guillaume Ch.-E. *Invar and elinvar*. Nobel Lecture, 11.12.1920. 2004.
- Instrukcja techniczna G-2: *Szczegółowa pozioma i wysokościowa osnowa geodezyjna i przeliczenia współrzędnych między układami*. (2001) GUGiK, Warszawa.
- Maurer W. *Kalibrierung von Präzisions-Nivellierlatten*. Ingenieurvermessung, München. 2000.
- Woschitz H. *System Calibration of Digital Levels: Calibration Facility, Procedures and Results*. (Dissertation Technische Universität Graz) Shaker Verlag, Aachen. 2003.
- Wytyczne techniczne G-1.11: *Podstawowa osnowa wysokościowa: projektowanie, pomiar i opracowanie wyników*. GUGiK, Warszawa. 2002.

*Artykuł powstał w ramach badań statutowych Katedry Geomatyki WGGiŚ
AGH*

Dr inż. Mariusz Frukacz
Dr inż. Elżbieta Jasińska
Dr hab. inż. Edward Preweda, prof. AGH
Akademia Górniczo – Hutnicza im. St. Staszica w Krakowie
Wydział Geodezji Górniczej i Inżynierii Środowiska
Katedra Geomatyki
30-059 Kraków, al. A. Mickiewicza 30, paw. C-4, pokój 406
e-mail: frukacz@agh.edu.pl
jasinska@agh.edu.pl
preweda@agh.edu.pl

Recenzent: *Dr hab. inż. Waldemar Krupiński, prof. UR*